

стовпової конструкції стін²⁸. Давньоруські житла з городища Монастирьок цілком відповідають цим даним.

Під час дослідження житла № 18 на території західного городища відкрито могильник, де виявлено три тілопокладення, здійснені в довгих неглибоких прямокутних ямах, орієнтованих на схід-захід. Поховані лежали на спині, головою на захід, ноги витягнуті, руки покладені кистями на таз. Інвентаря не було. Поховання № 2 і 3 перекривають житло № 18, отже, їх слід датувати не X ст., а, найімовірніше XI—XIII ст., тобто віднести до часу літописного Зарубу.

Район між Києвом і Россю, де був літописний Заруб, за кількістю пам'яток перевищує всі інші райони давньоруської території. Тут були відомі давньоруські міста — Треполь, Халеп, Вітичів, Новгород Святополчий, Іван, Чучин, Канів, Родень²⁹, залишки яких вже давно привертають увагу дослідників. Ці та інші городища являють собою важливі історичні джерела, що можуть сприяти вирішенню таких важливих питань давньоруської історії, як час виникнення замків, розвиток феодальних відносин на Русі, питання оборони Київської Русі.

За своїм соціальним значенням давньоруські городища є залишками міст або укріплених феодальних дворів. Окрему групу становлять ті, що були укріпленими сторожовими пунктами³⁰. До останньої групи належить і літописний Заруб.

Е. В. МАКСИМОВ, В. А. ПЕТРАШЕНКО

Городище Монастырек VIII—XIII вв. на Среднем Днепре

Резюме

В выяснении исторических истоков первого восточнославянского государства — Киевской Руси — важное место занимает вопрос о связи раннеславянской и киеворусской культур.

Особая роль в решении этой задачи отводится раннеславянским памятникам Среднего Поднепровья. Одним из них является городище Монастырек, расположенный в самом центре Среднего Поднепровья на высоком правобережном мысу, напротив устья р. Трубеж.

Местоположение городища, обнаруженные при археологических исследованиях жилища и хозяйственные сооружения, керамика и другие предметы свидетельствуют, что в VIII—X вв. здесь находилось одно из крупнейших по размерам и важнейших по экономическому и военному значению поселений летописных полян. Те же материалы показывают наличие преемственности между раннеславянской и киеворусской культурами.

Древнерусские жилища и находки в них подтверждают существование здесь в XI—XIII вв. укреплённого сторожевого пункта; он отождествляется с летописным Зарубом, месторасположение которого долго оспаривалось в литературе.

На территории западного городища, за пределами детинца, открыт могильник, относящийся ко времени летописного Заруба.

О. І. ШАЛАГІНОВА

Розписні родосько-іонійські кіліки архаїчного часу з Березанського поселення

Серед масового керамічного матеріалу з Березанського поселення в нашаруваннях кінця VII—VI ст. до н. е. виділяється велика кількість низьких напівсферичних чаш на низькому кільцевому піддоні з двома

²⁸ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище, с. 127.

²⁹ Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС). — СА, 1967, № 4, с. 261.

³⁰ Довженко В. И. Древньоруські городища-замки. — Археологія, 1961, т. XIII, с. 96.

горизонтально розміщеними петлеподібними ручками біля вінець. В літературі ці чаші відомі під назвою іонійських, або родосько-іонійських кіліків*. Дослідження чаш становить великий інтерес, оскільки значна їх частина ще досі мало вивчена. Завданням цієї статті є відносна класифікація та періодизація іонійських кіліків вказаного типу. Матеріалом для неї є фрагменти та окремі екземпляри такого посуду з проведених у 1960—1975 рр. розкопок Березанського поселення, які раніше не публікувалися**. Як головна типологічна ознака для класифікації нами обрана орнаментация чаш. Одночасно ставилось завдання простежити закономірності розвитку та зміни деяких орнаментальних мотивів протягом тривалого хронологічного періоду.

Іонійські кіліки вже давно привертали увагу дослідників кераміки, але багато питань, зокрема хронологія, класифікація, центри виробництва, не знайшли необхідного наукового вирішення. Серед великої за обсягом спеціальної археологічної літератури є кілька праць, де дається досить ґрунтовний аналіз цієї групи кераміки, в основному кіліків з зображенням птаха (так звані «чаші з птахами»).

Дж. Ханфман найбільш повно систематизував іонійські кіліки¹. Значну увагу приділив їм М. Робертсон, який на основі матеріалів з розкопок Аль-Міни запропонував схему стилістичної послідовності розвитку кіліків з зображенням птаха, підтверджену розкопками Дж. Бордмана на Хіосі². Останній, в свою чергу, поглибив та уточнив висновки М. Робертсона і розробив більш детальну періодизацію³. Публікації іонійських кіліків є в статтях Ц. Баултера, Х. Гольдмана, в оглядовій й праці Дж. Бордмана⁴. Як правило, в них наводиться лише незначна інформація про знахідки цього типу посуду.

В радянській історіографії є публікації деяких видів іонійських кіліків. У статтях Р. В. Шмідт та Н. О. Сидорової, присвячених архаїчній кераміці Мірмекія та Тірітаки, а також Пантікапея, описуються окремі фрагменти іонійських кіліків з квіткою лотоса, оберненого донизу, з кошиком промінців біля ніжки та чаші з вертикальними пелюстками біля ручок і розетами, наводяться їх аналогії. Дослідження найстародавньої знахідки з Березанського поселення — фрагмента іонійського кіліка першої половини — середини VII ст. до н. е. — належить Л. В. Копейкіній⁵.

Практично на всіх античних поселеннях архаїчного часу в Греції, на малоазійському узбережжі, в італійських та припонтійських колоніях зафіксовано знахідки цих чаш. Березанське поселення — унікальна пам'ятка грецької архаїки — дає в цьому відношенні багатий і різноманітний матеріал. За характером орнаментации та глиною серед іонійських кіліків можна виділити десять типів: із зображенням птаха, розети з крапок та вертикальних пелюстків біля ручок, маски, квітки

* До групи родосько-іонійських кіліків входять також чаші з сигмаподібним профілем, які тут не розглядаються, тому що вони за своєю формою належать до іншої групи.

** Користуючись нагодою висловлюю подяку В. В. Лапіну за люб'язно наданий матеріал, а також цінні поради та зауваження.

¹ Hanfman G. On Some Eastern Greek Wares Found at Tarsus. The Aegean and the Near East. New York, 1956, p. 170.

² Robertson M. The Excavations at Al-Mina.—Sueidia, IV. The Early Greek Vases.—JHS, 1940, vol. LX, p. 14; JHS, 1965, vol. LXXXV, p. 5—7.

³ Boardman J. Excavations in Chios 1952—55. Greek Emporio, 1967, p. 32, pl. 42—43.

⁴ Boulter C. G. A Pottery Deposit Near Temple E at Corinth.—AJA, 1937, vol. XLI, N 2, p. 235, figs. 35—36; Goldman H. Excavations at Gözlü Kule, Tarsus.—AJA, 1938, vol. XLII, N 1, p. 44, fig. 33; Boardman J. The Greek Overseas. Penguin Books, 1964, p. 19.

⁵ Копейкина Л. В. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березань.—СА, 1973, № 2, с.240—244. (Далі — Копейкина Л. В. Самый ранний образец...).

лотоса, опущеної донизу, козлів, собаки, шахово-клітинкового мотиву, гуски, хіоської плетінки та складного геометричного орнаменту.

Виділення цих орнаментальних мотивів, звичайно, не вичерпує всієї розмаїтості їх комбінацій. Серед згаданих типів кіліків є більш ранні та пізні. Для того щоб вірно визначити їх стилістичну та хронологічну послідовність, необхідно коротко розглянути розвиток орнаментики чаш, довготривалість стилів та схем. З середини VIII ст. до н. е. геометричний стиль розпису ваз зазнає відчутних змін — в грецькому мистецтві велику роль починають відігравати орієнтальні впливи⁶. На родосько-іонійській кераміці вони позначаються в другій чверті VII ст. до н. е., так званий ранньо-орієнталізуючий період⁷. З цього часу в оздобленні ваз використовуються елементи геометричного стилю в поєднанні з орієнтальними мотивами. Зростає інтерес майстрів до орнаментів, популярних у мінойській час, — спостерігається свого роду крито-мікенський ренесанс.

Серед більшості зарубіжних дослідників (Р. Д. Барнет, К. Ф. Йохансен, Дж. Бордман, А. Годард, Р. Гіршман, П. Амандрі та особливо І. А. Акургал і Т. Дж. Данбебін) існує точка зору, за якою мікенізований в свій час Схід повертає в VIII—VII ст. до н. е. те, що було сприйняте ним у свій час від багатовікової крито-мікенської культури Греції. Спочатку запозичення поширилися при посередництві Кіпру та Криту на материкову Грецію, яка потім вплинула на Іонію⁸. Запропонована теорія підкріплюється тим, що вплив Сходу на мистецтво материкової Греції відчувається вже в другій половині VIII ст. до н. е. В Іонії ж та на Родосі перехід від субгеометричного до орієнталізуючого стилю намічається лише в другій чверті VII ст. до н. е.⁹ Слабким місцем цієї теорії є те, що Іонія, з усіх боків оточена східними сусідами, пізніше всіх сприйняла вплив Сходу.

Деякі дослідники все ж лишають відкритим питання, ким була Іонія — лідером чи послідовником¹⁰. Так, С. П. Борисковська вважає, що важко відділити мікенізує мистецтво від пережитків мікенських традицій¹¹. На початку століття Фармаковський розглядав крито-мінойський стиль розпису як єдиний з геометричним, що утворював нижній шар, підкладку для більш вільного крито-мікенського стилю¹². З переселенням дорійців він запанував в усьому грецькому світі. І дійсно, довгочасність майже всіх схем розпису ваз, починаючи з часу існування Кносського палацу, творча переробка найстародавніших критських мотивів в орієнталізуючу епоху настановує на думку про безперервність їх розвитку до першої половини VI ст. до н. е. Це частково підтверджується археологічними дослідженнями. На о. Крит та в інших районах було розкопано розташовані в неприступних місцях поселення-сховища, які довгий час зберігали та творчо розвивали стародавню крито-мікенську культуру в її безпосередньому вигляді¹³. Ці поселення, ймовірно, відіграли певну роль у розповсюдженні елементів крито-мікенської культури пізнішого часу, коли вже повністю панував геометричний стиль.

Найважливішими елементами геометричного орнаменту були центричні кола, тригліфно-метопна форма композиції та як її части-

⁶ *Копейкина Л. В.* Ориентализирующий стиль, предпосылки и особенности его формирования в восточно-ионийской Греции (к вопросу о влиянии Востока на искусство раннеархаической Греции).— ВДИ, 1975, № 1, с. 103 (Далі — *Копейкина Л. В.* Ориентализирующий стиль...).

⁷ *Копейкина Л. В.* Самый ранний образец..., с. 243, сн. 11.

⁸ *Копейкина Л. В.* Ориентализирующий стиль..., с. 103.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 116.

¹¹ *Борисковская С. В.* К вопросу об ориентализирующем стиле в искусстве архаического Коринфа.— ВДИ, 1968, № 3, с. 108.

¹² *Фармаковский Б. В.* Лекции по истории искусства. Пб., 1909, с. 85, 128.

¹³ *Boardman J.* The Greek Overseas, p. 19.

на — вертикальні пелюстки, птахи, крапкові розети, що заповнювали метопу. Нові ж орієнталізуючі (мікенські) елементи — це кошик променів у нижній частині вази, а також композиції з рослин та тварин.

Кіліки як певний вид кераміки сформувались на початку VII — наприкінці VIII ст. до н. е. під деяким впливом форм корінфських скіфосів-котіл¹⁴. Корінфська котіла наприкінці VIII ст. до н. е. змінюється від високої вузької чаші до посудини з більш широкими формами, прикрашеної кошиком променів у нижній частині вази. Цей орнамент з'являється десь в останній чверті VIII ст. до н. е. і відтоді виступає на кіліках сигмаподібної та сфероїдної форм¹⁵. Вплив корінфських скіфосів на форму кіліка не виключає безпосереднього зв'язку з плоскими чашами на низькому піддоні, що належать до пізньоелладського періоду. Ці чаші покривались лаком по вінцях, ручках та піддону.

Група напівсферичних березанських кіліків за своїми розмірами, товщиною стінок неоднорідна. Виділяються посудини середніх розмірів, з досить тонкими стінками та добре відмученою глиною, в основному без грубих домішок. Глина, як правило, рожевого кольору. На них, звичайно, зображували маску, крапкові розети з вертикальними пелюстками, квітку лотоса, опущену донизу, козлів і птахів. Діаметр чаші змінюється від 15,5 до 16 см, товщина стінок становить приблизно 0,03 см. До іншого різновиду належать товстостінні кіліки великого діаметра. Глина темно-рожева з великою кількістю білих часточок. На зовнішній поверхні є зображення пантер, гусей, козлів, шахово-клітинковий орнамент, а також візерунок у вигляді рослинних завитків-вусиків. Діаметр чаші 18—18,9 см. Товщина стінок 0,05—0,06 см.

До першої групи належать кіліки, на яких зображено птахів з п'р'ям у вигляді шахово-клітинкового орнаменту¹⁶. За розміром та товщиною стінок їх можна розділити на два варіанти. До першого зараховано чаші великого діаметра (18 см), з товстими стінками, сформовані з жорсткої глини темно-рожевого кольору з білими часточками. Дві петлеподібні ручки, розміщені біля самих вінців, паралельні кільцеподібному піддону. На зовнішній поверхні кіліка темно-коричневим або червонуватим лаком зображувався стоячий птах, поруч суцільною плямою — коло, два перевернутих трикутники, хрестоподібна розета з кільцями на кінцях, а також тоненькі вертикальні пелюстки та промені в нижній частині вази (рис. 1, 3, 4).

Другий варіант представлений чашами середніх розмірів з досить тонкими стінками, двома горизонтальними ручками та кільцеподібним

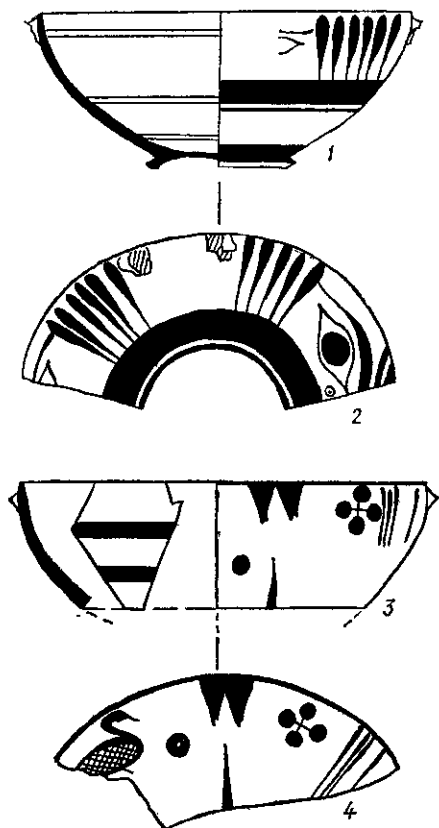

Рис. 1. Кіліки з зображенням маски (1, 2) та птаха (3, 4).

¹⁴ Копейкина Л. В. Самый ранний образец..., с. 243.

¹⁵ Там же, с. 243.

¹⁶ Boardman J. Excavations in Chios..., p. 132—133.

піддоном, які сформовані з добре відмученої глини рожевого кольору з блискітками слюди, без жорстких домішок. Їх діаметр 15,5—16 см. Ці кіліки відомі в літературі під назвою «Чаш з птахами». Їх стилістична послідовність вперше була розроблена М. Робертсоном, а надалі підтверджена Дж. Бордманом. Він пропонує таку схему розвитку посудин на основі матеріалів з розкопок на Хіосі¹⁷:

1. Найбільш ранніми (700—690 рр. до н. е.) є фрагменти чаш з чотирма смугами та схематичними метеликами на поясі в придонній частині посудини. На них зображували «родоське дерево», заштриховані ромби та вертикальні зигзаги. Зображень птахів на них ще немає.

2. Вінця кіліка зменшуються, з великої кількості мотивів зберігаються тільки три: ромб — птах — ромб, а також смужка під основним зображенням, на якій накреслено зигзаг з хрестиків. Такі зигзаги та «метелики» з'являються і під головними фризами ойнохой з птахами. На деяких кіліках у птахів схематичні, контурні обриси. Ці чаші відносять до 680—670 рр. до н. е.

3. Вінця кіліка робляться ще нижчими, фігурки птахів втрачають схематичність, а смужки зигзагів перетворюються в ряд вертикальних або косих штрихів-рисочок (650—640 рр. до н. е.).

4. В більш пізніх чашах (620—610 рр. до н. е.) орнаментальний фриз з птахами стає ширшим, тіло птаха видовжується, заповнювальний орнамент рідкий та розкиданий, з'являється маленьке кільце, а нижній пояс з рисочками замінюється крапками. Кілік стає нижчим. Спостерігається тенденція до більш відкритих та низьких форм. Кільцевий піддон інколи замінюється дископодібною ніжкою. Придонна частина чаші прикрашена контурними променями або повністю зафарбована. Всередині посудини по лакованому фону накреслені червоно-білі смуги.

Дальший розвиток веде до чаш з розетами та маскою (VI ст. до н. е.). Кіліки із зображенням птаха починаючи з 620—710 рр. до н. е. відомі в Північному Причорномор'ї. Подібні кіліки VII — першої половини VI ст. до н. е. походять з Трахтемирівського городища¹⁸.

Такого ж типу кілік виявлений разом з протокорінфським арібалом при розкопках в Гюзлу-Куле (Тарс)¹⁹. На Березані аналогічні посудини було знайдено в комплексах архаїчного часу в незначній кількості. Набагато більше фрагментів належить першому варіанту — кілікам великого діаметра з товстими стінками. Хронологічно вони, очевидно, одночасного з ними походження (кінець VII ст. до н. е.).

Ще в геометричних орнаментах птахи фігурують на діпідонських вазах, а сам тип птаха з шахово-клітинковим оперенням сягає до зображень на вазах з Егейського басейну епохи пізньої бронзи, а також Єгипту²⁰. Цей елемент орнаменту не змінюється протягом тривалого часу.

Другу групу становлять кіліки з крапковими розетами та вертикальними пелюстками біля ручок (рис. 2)²¹. Порівняно з іншими вони були найбільш поширені на Березані. Чаші сформовані з добре відмученої глини рожевого кольору з дрібними блискітками слюди. В одному фрагменті глина на зламі з дрібними чорними та білими домішками.

¹⁷ Там же, р. 132, «bird bowls», figs. 432—455 (pl. 42—43), 545—559.

¹⁸ Зберігається в експозиції ЦНПМ Києва (музей археології). *Онайко Н. Я.* Античний импорт в Придніпров'є и Побужье в VII—V вв. до н. э.— *Археология СССР*, САИ, вып. Д1-27. М., 1966, табл. III, рис. 12 (А—2).

¹⁹ *Goldman H.* Excavations at Gözlü Kule..., fig. 33, p. 44.

²⁰ *Kehnscherper G.* Kreta, Mykene, Santorin. Leipzig, 1975, s. 141; *Kantor H. J.* The Aegean and Orient in the Second Millenium B. C.—*AJA*, 1947, vol. LI, N 1, pl. VIII, h, j.

²¹ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/63-729; АБ/63-666; АБ/62-394; АБ/61-91.

Колір лаку змінювався в залежності від ступеня випалу: бузково-чорний, темний з оливковим відтінком, червоний, коричневий. На зовнішній поверхні кіліка у зоні між ручками зображувалась, як правило, п'ятипелюсткова розета, а по обидва боки від неї — вертикальні пелюстки. Таким чином, орнамент зберігає тригліфно-метопну схему розпису, яка сягає до наліпних зображень на піфосах Кносського палацу²². А. Румпф, а слідом за ним В. М. Скуднова віднесли ці кіліки до групи Евфорба (650—555 рр. до н. е.)²³.

Останнім етапом у розвитку цього типу кілік є чаші з густими тоненькими рисочками-віями замість вертикальних пелюстків. Дж. Бордман називає їх нащадками «чаш з птахами» і вважає, що вони перестали існувати в середині VI ст. до н. е.²⁴

Крапкові розети в ролі заповнювального орнаменту трапляються в розписах різноманітних форм іонійської кераміки, зокрема на родоських блюдах групи Власта «пізнього періоду» (першої половини VI ст. до н. е.)²⁵. Є вони також на родоських амфорах стилю «диких козлів». Отже, цей найпростіший елемент —

невід'ємна частина орнаментів починаючи з крито-мікенського часу. В період орієнталізуючих впливів він присутній на різноманітних видах кераміки груп Власта, Евфорба та Каміру.

На Березанському поселенні було знайдено чимало фрагментів кілік з маскою (очима), які ми відносимо до третьої групи (рис. 3, 1, 2, 3, 4)²⁶. Популярність цього мотиву була настільки великою, що він зберігається до раннього червонофігурного стилю (Епіктет). Кіліки виготовлені з добре відмученої глини рожевого кольору з невеликою домішкою блискіток слюди. Інколи від випалу глина набуває синьо-сірого відтінку. Чаші орнаментовані зовні і всередині. На зовнішній незафарбованій поверхні зображувалась так звана маска — схематичний малюнок брів, очей та носа. Іноді біля зовнішнього краю ока додатково наносились хрестики, значки.

Маска, як правило, розміщувалась між двома групами вертикальних пелюсток (по 5—6 в групі) з обох боків кіліка. Вінця та ручки зафарбовувались лаком. Нижче маски проходили дві лаковані смуги —

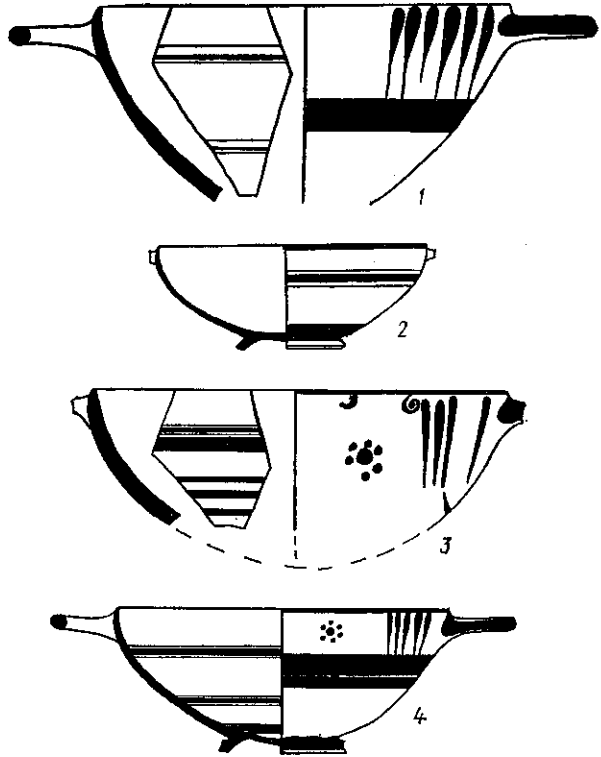

Рис. 2. Кіліки з крапковими розетами та вертикальними пелюстками біля ручок (1—4).

²² Kehnscherper G. Op. cit., s. 48—49, taf. 10.

²³ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березань.— СА, 1960, № 2, с. 154.

²⁴ Boardman J. Excavations in Chios..., p. 170.

²⁵ Скуднова В. М. Родосская керамика..., с. 162, рис. 12.

²⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/61-708; АБ/64-522; АБ/69-430; АБ-69-469 (2).

широка та вузька. Внутрішня поверхня кіліка повністю покривалась лаком, поверх якого наносились три ряди смуг: біла — пурпурова — біла. Колір лаку змінювався в процесі випалу від червоного до коричневого. Маска як орнамент була характерна не лише для кіліків. Подібні

Рис. 3. Кіліки з зображенням маски (1—4).

морських істот³⁰. З часом цей орнамент, трансформуючись та спрощуючись, перетворився в маску Горгони. В такому вигляді він вперше з'являється наприкінці VIII ст. до н. е. в період орієнталізуючих впливів, коли знову почали використовуватися численні елементи критських орнаментів. З другої половини VII ст. до н. е. з'являється його скороче-

зображення є на родоських блюдах останньої третини VII ст. до н. е., детально вивчених М. Робертсоном на матеріалах з Аль-Міни²⁷. Заповнювальний орнамент довкола маски складається з крапкових розет, свастик, а також з хрестоподібних розет з сердечками на кінцях. Деякі з елементів цього орнаменту зберігаються в зображеннях на березанських кіліках. Багато ваз з такими розписами належать до класу Каміру і пов'язуються з родоськими майстернями²⁸.

Поруч з маскою на ойнохоях та інших формах кераміки трапляються зображення апотропеїчного ока, що походить з Єгипту. Дуже переконливим здається висновок Л. В. Копейкіної про різні джерела походження маски та апотропеїчного ока при їх зовнішній подібності²⁹. Але, можливо, маска потрапила в Грецію не єдиним шляхом з Північної Сирії від хеттів. Початок цей мотив, очевидно, бере в крито-мікенському мистецтві. На критських посудинах морського стилю часто наявні зображення восьминогів, кальмарів та інших

²⁷ Robertson M. The Excavations at AL-Mina..., p. 10, fig. 5.

²⁸ Копейкіна Л. В. Фрагмент родосско-нонийской тарелки из раскопок 1966 г. на острове Березань.—СА, 1970, № 3, с. 199.

²⁹ Там же, с. 200.

³⁰ Maekprang M. Late Mycenaean Vases.—AJA, 1938, vol. XLII, N 4, p. 537, pl. XXI; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Mykenische Vasen. Atlas. Berlin, 1886, taf. 11(10), IV 24 AX(4), XIV(88).

ний різновид, який часто вміщують на родоських блюдах для заповнення метопи³¹. Цікаво, що в кріто-мікенський час поруч з морськими істотами за тією ж схемою зображували рослинні завитки-вусики, що нагадували очі-маску³². Цей же мотив нагадує родоське дерево на ранніх типах кіліків з Аль-Міни та Хіосу, а також прообраз його на кераміці з Мікен³³.

Кіліки четвертої групи, які прикрашені квіткою лотоса, опущеною донизу, виготовлені з добре відмученої глини сірого кольору (рис. 4)³⁴. Зовні їх поверхня сіра, жовтувато-біла або рожева. Орнамент складається з тонких вертикальних паличок-вій біля ручок, трипелюсткової квітки лотоса, опущеної донизу, та двох плям-кіл по обидва боки від неї. Малюнок нанесено темно-оливковим лаком. Всередині весь фон залито шаром темного лаку. Подібні кіліки було знайдено на Родосі (Врулія), в Навкратісі, на Хіосі, Фері, Делосі. В Причорномор'ї вони є в Пантікапеї, Мірмекії, Тірітаці в нашаруваннях архаїчного часу. Відсутність їх на некрополі Самосу другої половини VI ст. до н. е. підтверджує їх раннє походження³⁵.

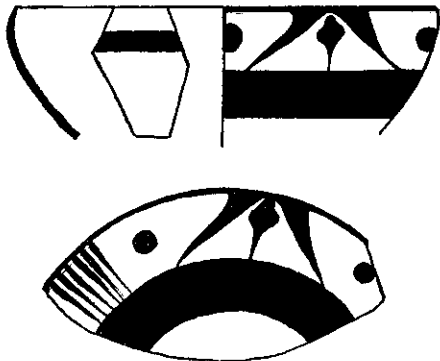

Рис. 4. Кіліки з квіткою лотоса, оберненою донизу.

П'ята група представлена шістьма незначними уламками вінець кіліків та одним чудовим екземпляром майже цілої чаші з зображенням козлів (рис. 6)³⁶. За стилістичними ознаками ці посудини поділяються на два варіанти. До першого належать шість уламків вінець (рис. 5, 1—6), чаш як великих, так і середніх розмірів. Глина на зламі рожева, інколи з домішками білих часточок. Зовні по глині, а в деяких випадках по щільній жовтуватій обмазці нанесено орнамент темно-коричневим або червонуватим лаком. Цей характерний для родосько-іонійської кераміки мотив лишався одним і тим же на виробах різних форм — амфорах, ойнохоях і кіліках. Тулуб посудини поділяється на фризи, в яких розміщувались зображення козлів, що пасуться або скачуть. Поруч малювались рослинні завитки-вусики, а також заповнювальні крапкові розети. Внизу коло самого дна вази вміщено кошик променів. Подібні родоські ойнохої датуються серединою VII ст. до н. е. (група Каміру, за Шпрінгом — 560 р. до н. е.)³⁷.

До другого варіанта належить фрагментована чаша з зображенням козлів, що пасуться (рис. 6)³⁸. Її діаметр 16, висота частини, що збереглася, 7 см, ручки та піддон тут відсутні. Глина чиста, добре відмучена, рожево кольору, з незначними домішками білих часточок. Зовні по прозорій жовтуватій обмазці червонувато-коричневим лаком нанесено орнамент. Всередині фон кіліка заповнено червоним лаком, по якому

³¹ Копейкина Л. В. Фрагмент родосско-ионийской тарелки из раскопок 1966 г. на острове Березань, с. 200.

³² Kehnscherper G. Op. cit., s. 112—113; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Op. cit., taf. V, 28A XII.

³³ Robertson M. Op. cit., fig. 8, f., p. 19; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Op. cit., taf. XXVII, 223, 212.

³⁴ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/69-225.

³⁵ Шмидт Р. В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25, с. 261; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантикапея.— МИА, 1962, № 103, с. 114.

³⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/64-1190; АБ/72-117; АБ/69-336; АБ/63-407; АБ/66-236; АБ/69-279.

³⁷ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березани.— СА, 1960, № 2, с. 155.

³⁸ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/75-55.

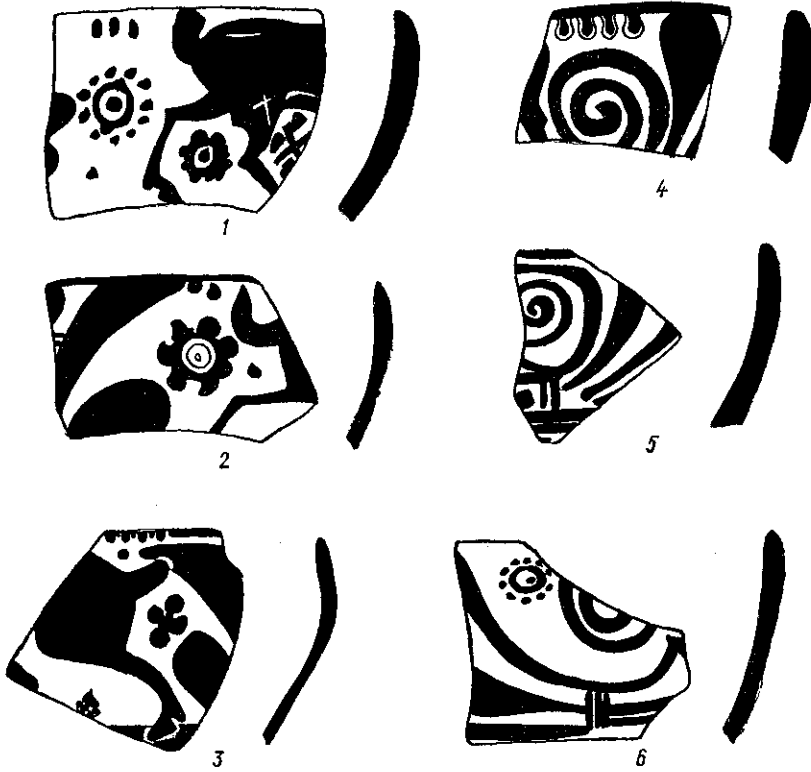

Рис. 5. Кілки з зображенням козлів (1—6).

Рис. 6. Чаша з зображенням козлів.

пурпуром та рідкою білою фарбою нанесено три ряди смуг за схемою біла — пурпурова — біла. На дні збереглися залишки медальйона з зображенням розети, а зовні піддон, імовірно, було зафарбовано. По зовнішній поверхні вгору від піддона намальовано лаком 14 паралельних кілець. Біля вінець у фризі зображено сцени з козлами, що пасуть-

ся. Ця геральдична композиція повторена двічі: по двоє козлів з подвійними квітками лотоса посередині. Фон заповнено хрестоподібними розетами з кільцями на кінцях, свастиками, трикутниками та півколами знизу й зверху. Біля кожної ручки зображено сім — дев'ять пелюсток. Аналогічні фігури козлів є на уламках родоської кераміки з Аль-Міни, що датуються останньою третиною VII ст. до н. е. та є одночасними з ойнохоями Леві³⁹. Зображення на відомій ойнохої з Темір-Гори також

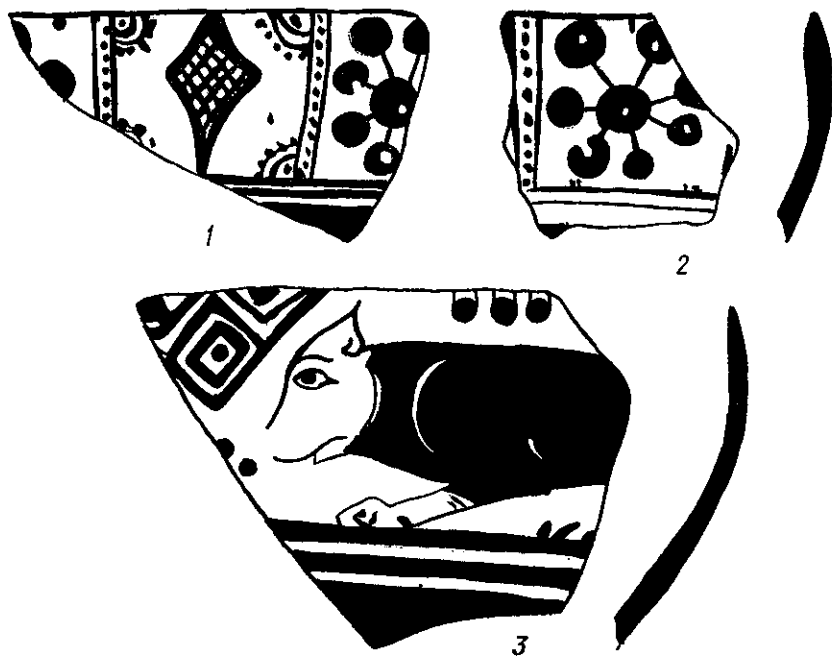

Рис. 7. Кіліки з складним геометричним орнаментом (1, 2) та зображенням собаки (3).

частково подібні цим, але відрізняються більш тонкими виконанням та деталізацією окремих дрібних елементів. Ці чаші датуються третьою чвертю VII ст. до н. е.⁴⁰

Шоста група кілік з зображенням собаки представлена лише одним уламком вінець товстостінної чаші (рис. 7, 3)⁴¹. Глина в сколах темно-червона, з білими домішками, досить груба, розпис нанесено темно-оранжевим лаком. Всередині колір лаку нерівний, темно-червоний або жовтувато-ржевий. Збереглося дві смуги — темна та жовта, нанесені по лаку зверху. Композиція складається з фігури собаки, що йде ліворуч, та заповнювального орнаменту. Фігура виконана в звичайній для родосько-іонійської кераміки контурно-силуетній манері — голова та лапа окреслені лінією, тіло суцільно зафарбоване лаком. Над головою у собаки вміщено перевернутий трикутник, розділений на секції, а також три язички заповнювального орнаменту. Внизу фриз обмежено двома лініями, нижче яких фон суцільно залитий лаком. Найближчою аналогією може бути зображення собаки з родосько-іонійського діноса кінця VII ст. до н. е. з о. Березань⁴². Подібні собаки поруч з козлами

³⁹ Robertson M. Op. cit., pl. 1, c., p. 10.

⁴⁰ Копейкіна Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темір-Гора.— ВДИ, 1972, № 1, с. 159; Скуднова В. М. Родосская керамика, с о. Березани, с. 156.

⁴¹ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/72-237, 217.

⁴² Зберігається в експозиції ЦНПМ Києва (музей археології), з розкопок В. В. Лапіна.

часто зображувались на родосько-іонійських ойнохоях⁴³. Аналогічний екземпляр було знайдено в Болтищі Кіровоградської області. Він трапився в похованні і датується другою чвертю VII ст. до н. е.⁴⁴ Така ж кераміка виявлена в Аль-Міні, де її датують останньою третиною VII ст. до н. е.⁴⁵ Можливо, розпис на вінцях березанського кіліка становить частину композиції — собака, що переслідує козла.

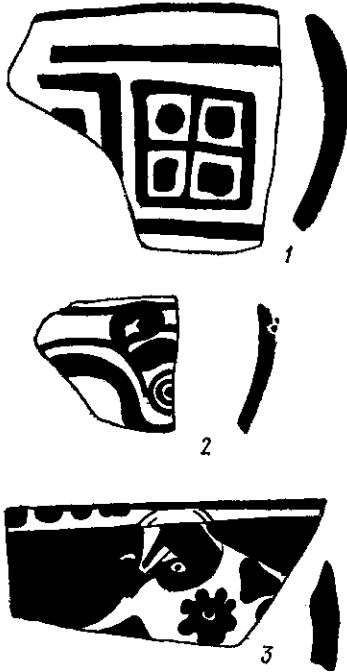

Рис. 8. Кіліки з шахово-клітинковим орнаментом (1), хіоською плетінкою (2) та гускою (3).

До сьомої групи кіліків, прикрашених шахово-клітинковим орнаментом, належить один уламок вінець товстостінної чаші (рис. 8, 1)⁴⁶. Глина в сколі темно-рожева, з дрібними білими домішками, жорстка. Орнамент нанесено по зовнішній поверхні кіліка безпосередньо по глині темно-коричневим лаком. Він являє собою два квадрати, розбиті на чотири секції з темними квадратиками-плямами всередині кожної. Внутрішня поверхня злегка підлощена, фон залитий темним лаком, по якому нанесено смугу за схемою біла — пурпурова — біла. Подібні квадрати є на горлах родоських ойнохой групи Каміра кінця VII ст. до н. е. Даний фрагмент кіліка, ймовірно, також відноситься до цього часу.

В розглянутій нами колекції є лише один уламок товстостінного кіліка, що належить до восьмої групи, — посудини з зображенням гуски (рис. 8, 3)⁴⁷. Глина на сколі сіро-рожева, з дрібними білими вкрапленнями, а також з домішками піроксену. Зовні по глині чорним нестійким лаком нанесено орнамент. Всередині фон залитий цим же лаком, по якому накреслено смуги за схемою біла — пурпурова — біла. Розпис складається з фігурки гуски та заповнювального орнаменту — крапкової розети та розети-клякси.

Манера зображення нагадує корінфські розписи плямами першої половини VI ст. до н. е. Аналогічні кіліки цього типу нам невідомі. Можливо, їх також слід датувати кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Дев'ята група кіліків з хіоською плетінкою теж представлена одним уламком вінець посудини середніх розмірів (рис. 8, 2)⁴⁸. Глина черепка темно-рожева, чиста. Орнамент нанесено коричневим лаком по щільній кремовій обмазці. Подібну плетінку, як правило, зображували на плоскій частині вінець родосько-іонійських діносів⁴⁹. Вона трапляється в групі Каміру (ойнохой Леві). Але взагалі складна плетінка не характерна для родосько-іонійського вазопису⁵⁰. Цей орнамент, відомий ще з кріто-мікенських часів⁵¹, не зазнав значних змін.

⁴³ Копейкина Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохоия из кургана Темир-Гора, с. 151.

⁴⁴ Онайко Н. А. Античный импорт..., табл. II, III (7).

⁴⁵ Robertson M. Op. cit., pl. 1, h, j.

⁴⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/61-14.

⁴⁷ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/62-564.

⁴⁸ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/64-521.

⁴⁹ Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантыкапея, с. 122, рис. 8.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Furtwaengler A. Op. cit., taf. XXIX, p. 251, 252.

Нарешті, остання, десята група — посудини зі складним геометричним орнаментом, представлена двома уламками вінець, що належать одному кіліку⁵² (рис. 7, 1, 2). Глина на сколі рожева, жорстка. По зовнішній поверхні нанесено орнамент коричневим блискучим лаком з графітним поліском. Всередині фон суцільно залитий темним щільним лаком з графітним блиском. По ньому нанесено смугу за схемою біла — пурпурова — біла. Орнамент розміщено у фризі біля вінець. Фриз розчленовано на квадрати двома паралельними вертикальними лініями з крапками між ними. Чергуються семипелюсткова розета з кільцями на кінцях, позначеними пурпуром, та квадрат, у центрі якого розміщений ромб, заштрихований в клітинку. Кути квадрата заповнені напіврозетами з кіл та крапок. Окремі елементи цього орнаменту часто трапляються в розписах на різноманітних формах родосько-іонійської кераміки⁵³. Манера зображення, а також деякі стилістичні особливості (напіврозети в кутах квадрата) свідчать на користь ранньої дати кіліка. Найімовірніше, це остання чверть VII ст. до н. е.

Слід відзначити, що майже всі перелічені типи кіліків представлені одиничними екземплярами. Прямий аналогій до кожного з них нами не було знайдено. Звичайно, що вивчення всього зібраного за роки розкопок Березанського поселення матеріалу дасть змогу виявити й дослідити нові типи іонійських кіліків.

Питання про центри виробництва цієї категорії посудин цікавило різних дослідників, але не можна сказати, щоб його було вирішено остаточно. Очевидно, деяку роль відіграла недостатня вивченість окремих груп іонійської кераміки. Основна маса кіліків виготовлялася в різних іонійських центрах. Вона являє собою загальноіонійське койне. Цієї точки зору дотримуються практично всі дослідники родосько-іонійської кераміки.

Безперечно, частину кіліків виготовляли в таких значних керамічних центрах, як Родос, Самос. Це підтверджується характером глин деяких з них. На основі березанського матеріалу можна виділити кілька груп іонійських кіліків, що належать окремим виробничим центрам. Більшість посудин, зокрема першої, п'ятої — сьомої груп, походить з майстерень Родосу і це ще раз стверджує його провідну роль у виробництві так званої родосько-іонійської кераміки. Для них усіх характерна темно-рожева глина з білими вкрапленнями, жорстка на дотик, з темно-коричневим лаком. Продукцією Самосу можна вважати дві групи виробів — з розетами та з зображенням маски. Глина у цих кіліків рожевого кольору, з блискітками слюди. Лак червоний, коричневий, його колір часто змінюється залежно від випалу. Решту груп кіліків поки що не можна локалізувати точно, мабуть, вони належали до різних іонійських центрів.

О. И. ШАЛАГИНОВА

**Расписные родосско-ионийские килики
архаического времени
из Березанского поселения**

Резюме

В статье рассматриваются родосско-ионийские килики архаического времени, происходящие из раскопок античного поселения на о. Березань и делается попытка их классификации. По орнаментальному признаку автором выделено десять типов киликов: с изображением птицы, с точечной розеткой и вертикальными лепестками возле ручек, с маской, цветком лотоса, перевернутым вниз, с козликами, с собакой, с шахматно-клеточным

⁵² АМ ЦНПМ, інв. № АБ/71-143.

⁵³ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березань, с. 162, рис. 12 (группа Власта, первая половина VI в. до н. э.).

орнаментом, с гусем, с хносской плетеной, со сложным геометрическим орнаментом. В статье также рассматривается развитие орнаментики чаш, продолжительность бытования стилей и схем.

Н. О. ЛЕЙПУНСКА

Лутерії з Ольвії

Серед різноманітної грецької кераміки особливе місце займає так звана «товстостінна» кераміка¹, одним з видів якої є лутерії, дуже поширені в побуті античного населення*. Звичайно це посудини у вигляді широких відкритих мисок або чаш, із зливом або без нього, використовувані найчастіше для обмивань чи аналогічних господарських цілей. Основним матеріалом для виробництва звичайних лутеріїв була глина, технологія виготовлення якої близька до обробки сировини для амфор. Парадні зразки виконувались у мармурі, витончено орнаментувалися, встановлювались на спеціальних підставках у вигляді невеликих, часто канельованих колон.

Лутерії різних типів, відомі в античних центрах Північного Причорномор'я принаймні з VI ст. до н. е., існують протягом усієї грецької епохи і стають відносно рідкісними в римський час**.

Спеціальному дослідженню лутеріїв присвячено лише окремі частини праць Т. М. Кніпович, І. Б. Зеест та І. Д. Марченко². Т. М. Кніпович, поряд з вивченням різноманітної місцевої кераміки, в певній мірі систематизувала і лутерії з Ольвії. У праці І. Б. Зеест та І. Д. Марченко останнім приділено особливу увагу. Автори простежили хронологічні відмінності деяких типів лутеріїв, виділили окремі центри їх виробництва та ін. Практично, переліченими працями і обмежується дослідження цієї цікавої групи грецької побутової кераміки, тому що здебільшого лутерії згадуються тільки побічно при розгляді іншого матеріалу.

Відомо кілька центрів або районів виробництва лутеріїв, звідки їх постачали у Північне Причорномор'я: в VI—V ст. до н. е. такими осередками були невизначені поки що точніше малоазійські центри і Корінф, у IV—III ст. до н. е.— Сінопа, Гераклея та деякі інші міста Північного Причорномор'я, зокрема Пантікапей³. Проте й нині ряд посудин не можна пов'язати з певними центрами виробництва, немає виразної картини змін форми лутеріїв протягом часу.

Нижче пропонується систематизація лутеріїв на базі матеріалів з Ольвії*.

¹ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантिकाпея.— МИА, вып. 103. М., 1962, с. 149—166. До товстостінної кераміки звичайно відносять жаровні, переносні печі, грубі світильники, лутерії, миски типу лутеріїв тощо.

* λουτήριον — посудина для обмивань, ванна. В іноземній літературі, зокрема англійській, вживається термін «mortar» (ступка), що не відповідає функціональному призначенню цих посудин і тільки з чималою натяжкою може застосовуватися до лутеріїв з каменю.

** Один червоноглиняний лутерій з колекції Інституту археології АН УРСР належить до римського часу — на його вінцях є латинський напис. Аналогічної форми цільний лутерій знайдено в с. Козирка, де всі матеріали належать до перших століть нашої ери (зберігається в Музеї заповідника «Ольвія», с. Парутине).

² Кніпович Т. Н. Опыт характеристики городища у станции Елизаветовской по находкам экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г.— ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934, с. 111—202; Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. 1. К., 1940, с. 129—168; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 149—166.

³ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 160—161.

* В основу систематизації покладено матеріали з розкопок Інституту археології АН УРСР (близько 250 екз. цілих посудин і фрагментів), які знаходяться в фондах Інституту. Наведені в тексті шифри є інвентарними номерами по польовим описам Ольвійської експедиції.